

ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ І ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК ЦУКРОВИХ ПІДПРИЄМСТВ У БУРЯКОЦУКРОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Досліджено вплив внутрішніх і зовнішніх чинників на розвиток цукрових підприємств у бурякоцукровому комплексі України. Встановлено, що в даний час на економічний стан підприємств цукрової промисловості впливає їх спеціалізація, що відображає недосконалість господарського механізму галузі. Серед зовнішніх чинників найважливішими є природно-кліматичні умови, ефективність системи кредитування й оподаткування, стан ринку продукції, що її виробляє підприємство.

Бурякоцукрове виробництво є складним, багатofакторним утворенням і залежить, як складова агропромислового комплексу, від проблем і перспектив, властивих комплексу.

Ключові слова: підприємства цукрової промисловості, бурякоцукрове виробництво, цукристість буряків, собівартість переробки цукрових буряків, внутрішній ринок цукру.

Проведено исследование влияния внутренних и внешних факторов на развитие сахарных заводов свеклосахарного комплекса Украины. Определено, что в настоящее время на экономическое состояние предприятий сахарной промышленности влияет их специализация, которая отражает несовершенство хозяйственного механизма отрасли. Среди внешних факторов важнейшими являются природно-климатические условия, эффективность системы кредитования и налогообложения, состояние рынка продукции, которую производит предприятие.

Свеклосахарное производство является сложным, многофакторным образованием и зависит, как составляющая агропромышленного комплекса, от проблем и перспектив, присущих комплексу.

Ключевые слова: предприятия сахарной промышленности, свеклосахарное производство, сахаристость свеклы, себестоимость переработки сахарной свеклы, внутренний рынок сахара

The influence of internal and external factors on the development of enterprises in the sugar beet industry in Ukraine. Established that at present the economic standing of the sugar industry affect their specialization, which reflects the imperfection of the economic mechanism industry. Among the external factors are the most important natural and climatic conditions, the effectiveness of lending and tax status of the market products that it manufactures enterprise.

Sugar beet production is complex, multifactorial and dependent formation as a part of agriculture, on the problems and prospects inherent in the complex.

Keywords: sugar industry enterprise, sugar beet production, sugar beet, sugar beet processing cost, the domestic sugar market.

Вступ. В агропромисловому комплексі внаслідок низької оборотності капіталу, сезонності виробництва і потреби в дотаціях та захисті вітчизняного виробника, особливо важливою є дієва державна підтримка харчової і переробної промисловості шляхом надання субсидій, податкових пільг, здійснення держзамовлення на виробництво сільськогосподарської продукції, проведення політики протекціонізму тощо. Нагальною є необхідність інноваційних перетворень в агропромисловому комплексі України. Дієвість

політики ефективного та динамічного розвитку агропромислового комплексу – це впровадження інноваційних та інвестиційних процесів, їх інтеграції у глобальну ринкову економіку.

Питання розвитку цукрових підприємств у бурякоцукровому комплексі України є об'єктом дослідження багатьох наукових установ і окремих вчених. Вагомий внесок у розробку проблем розвитку бурякоцукрового виробництва внесли Інститут економіки НАН України, Інститут аграрної економіки УААН, Інститут цукрової промисловості та інші наукові установи, а також окремі вчені: Борщевський П.П., Бондар В.С., Бронштейн М.Л., Дусановський С.Л., Зубенко В.Ф., Іванух Р.А., Лебединський Ю.П., Лукінов І.І., Маракулін П.П., Пантелеєва З.Н., Паламарчук М.М., Саблук П.Т., Слюсар В.Д., Шпичак А.В., Яремчук І.Г. та інші. В публікаціях зазначених вчених чимало теоретико-методологічних положень відносно розвитку і галузевої організації бурякоцукрового виробництва та цінних рекомендацій і пропозицій, спрямованих на підвищення його економічної ефективності.

Проте, масштаби та характер функціонування цукрових підприємств у бурякоцукровому підкомплексі потребує всебічного наукового аналізу щодо підвищення соціально-економічної ефективності як окремого підприємства так і всієї галузі. Проблема управління цукровою промисловістю багатогранна і динамічна в часі, а нестабільність і недосконалість законодавчої і нормативної бази, недостатня увага з боку держави проблемам підкомплексу, розвиток тіньового сектору ринку цукру, обумовлює потребу у проведенні подальших досліджень, ґрунтуючись на розробках вітчизняної і зарубіжної науки та практики, з урахуванням змін та тенденцій розвитку цукрових підприємств з урахуванням досвіду світового бурякоцукрового виробництва.

Мета статті – дослідити сучасні проблеми щодо впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на розвиток цукрових підприємств у бурякоцукровому комплексі України.

Методологічною та інформаційною основою зазначеної роботи є наукові праці вітчизняних та іноземних дослідників, матеріали періодичних видань, Internet-ресурси та аналітичні матеріали розвитку цукрових підприємств у бурякоцукровому комплексі України. Під час проведення дослідження використано методи структурно-логічного аналізу; метод порівнянь при аналізі техніко-технологічних показників переробки цукрових буряків.

Основні результати дослідження. Конкурентоспроможність виробництва цукрових буряків порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами відіграє вирішальну роль в маркетинговому ланцюгу виробництва цукру. Зменшення посівних площ під цукровими буряками, нестабільна та досить низька врожайність цієї культури пояснюється в основному тим фактом, що сільськогосподарські підприємства-виробники скорочували площі посівів цукрових буряків на користь більш рентабельних і менш капіталомістких культур, зокрема, таких як соняшник та інші олійні культури, зернові. Тут важливим є знання умов, факторів впливу (ціни, врожайності, тощо), за яких виробництво цукрових буряків є конкурентоспроможним серед сільгоспвиробників з погляду самих сільгоспвиробників.

Управління можна визначити як спосіб регулювання та забезпечення зв'язку між різними рівнями систем. Ринкові відносини реалізуються через новий економічний механізм господарювання, основними складовими якого є: планування; комерційний розрахунок; форми організації виробництва і праці; ціноутворення; система податків; фінансування, кредитування; система стимулювання обліку, аналізу і контролю; взаємовідносини з постачальниками і споживачами; самостійність підприємства, його права і відповідальність; відносини виробничого й управлінського персоналу до засобів виробництва та кінцевих результатів господарювання.

Економічний механізм розробляється й реалізується відповідно до вимог економічних законів, які відбивають об'єктивно існуючі, постійні, повторювані причинно-наслідкові зв'язки економічних явищ і процесів у сфері виробництва, розподілу й обігу матеріальних благ і послуг.

Нині проблематика законодавчого регулювання діяльності цукрових підприємств у бурякоцукровому підкомплексі набуває високої актуальності. Механізм регулювання ринку цукру в Україні є нестійким, недосконалим і нецілісним утворенням. Дуже ускладнюються процеси впровадження нових законодавчих і нормативних актів, які, на нашу думку, могли б значно покращити відносини між підприємствами у бурякоцукровому підкомплексі. Відзначимо, що неповними й недосконалими є заходи щодо гармонізації нормативної бази з вимогами Світової організації торгівлі. Варто відзначити, що Європейським Союзом висуваються до якості продукції дуже високі вимоги.

З метою уникнення спаду виробництва цукросировини та цукру, створення регульованого ринку цукру та виходу цукрових підприємств із кризового стану у складі бурякоцукрового комплексу станом на 17 червня 1999 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон України № 758-XIV «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» [1], яким визначено правові, економічні та організаційні заходи державної політики щодо виробництва цукру, експорту, імпорту, оптової та роздрібною торгівлі цим продуктом. Законом передбачено регулювання ринку цукру через встановлення квот «А», «В», «С», мінімальної ціни на цукрові буряки та цукор квоти «А», пільгове кредитування галузі, ліцензування оптової торгівлі цукром. Згідно з нормами вищезазначеного Закону граничні розміри квоти «А» та квоти «В», а також мінімальна ціна на цукор квоти «А» і на цукрові буряки для виробництва цукру квоти «А» щорічно визначаються Кабінетом Міністрів України за пропозицією Мінагрополітики та Мінекономіки, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про деякі питання державного регулювання виробництва і реалізації цукру» від 2 червня 2000 р. № 868.

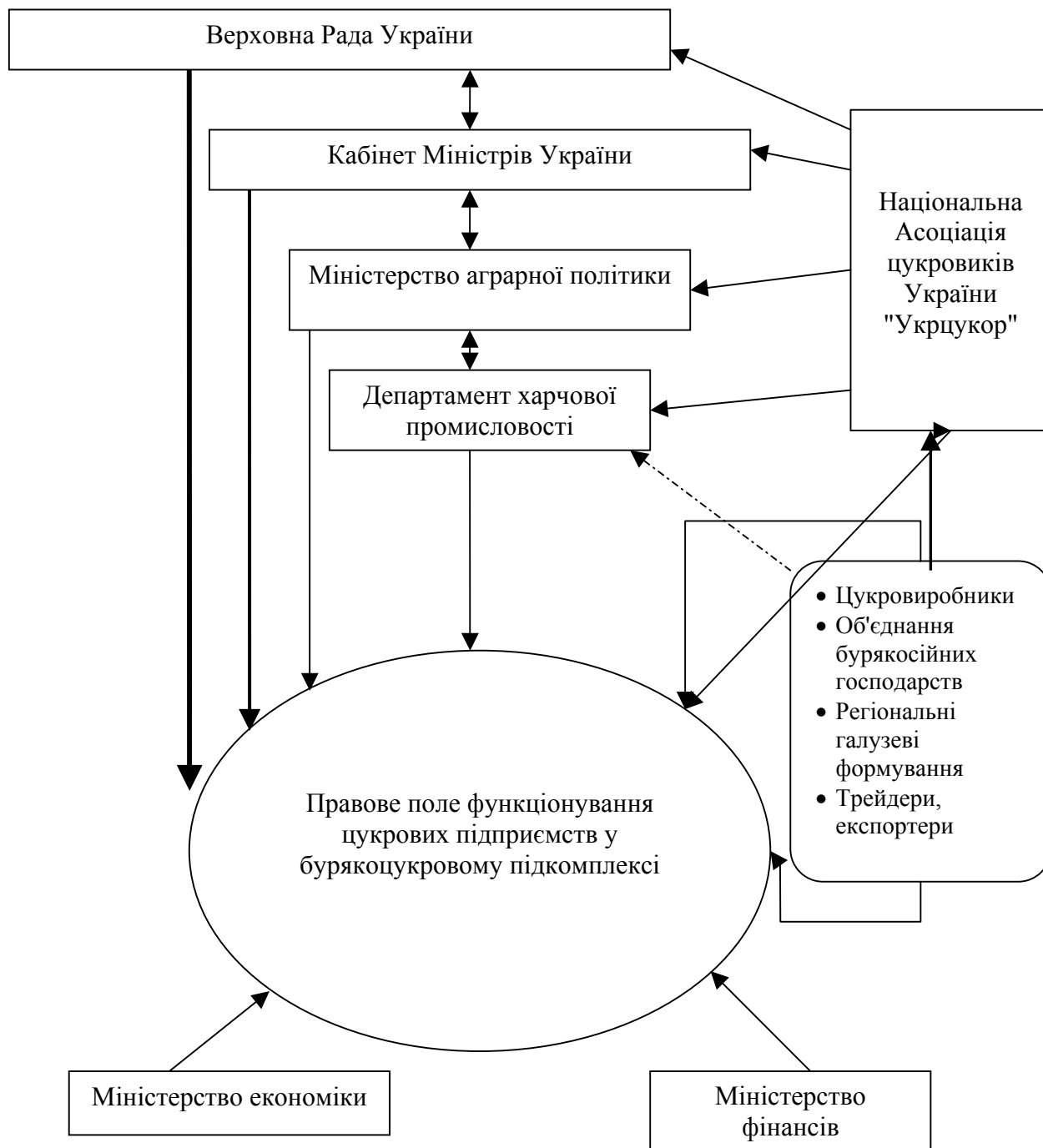
Згідно із Законом України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» оптова торгівля цукром на внутрішньому ринку України повинна здійснюватися суб'єктами підприємницької діяльності за наявності у них спеціального дозволу (ліцензії). Водночас основні принципи державної політики у сфері ліцензування визначені Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [2], яким встановлено перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню. Проте, незважаючи на подані Верховній Раді України пропозиції, при прийнятті 1 червня 2000 р. зазначеного Закону, «оптова торгівля цукром» не була включена до цього переліку.

Як свідчать результати дослідження, станом на 2014 р. повною мірою не задіяні механізми державного регулювання ринку цукру, оптовою торгівлею цукром займаються цукрові заводи, сільськогосподарські виробники, фізичні особи, постачальники матеріально-технічних ресурсів та інші суб'єкти підприємницької діяльності. Близько 50% цукру виробляється на давальницьких умовах. Така ситуація негативно впливає на фінансовий стан підприємств і може приводити до банкрутства та закриття цукрових заводів, сільськогосподарських підприємств, скорочення площ посіву цукрових буряків, втрати робочих місць, зменшення надходжень до бюджетів усіх рівнів. В даних умовах реалізація цукру блокується, цукрові заводи, товаровиробники формально підпадають під штрафні санкції, що потім оскаржуються в судах через суперечності в існуючому законодавстві (Закон України "Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру", Закон України "Про підтримку сільського господарства України"); відсутній порядок про облік операцій з реалізації цукру, не запроваджено ліцензування оптової торгівлі цукром.

Організаційну структуру державного регулювання функціонування цукрових підприємств у бурякоцукровому підкомплексі України наведено на рисунку.

Варто зазначити, що зв'язки між Асоціацією „Укрцукор” та органами законодавчої та виконавчої влади України є досить різноплановими та функціональними. Саме асоціація вносить пропозиції по розподілу квот, розробляє проекти багатьох законодавчих актів, Постанов Кабінету Міністрів України і пропонує їх до розгляду. Однак більшість ініціатив асоціації залишаються без уваги. Вона надає консультаційні послуги, послуги з атестації цукрових заводів та інші, а також здійснює всебічний аналіз розвитку бурякоцукрового підкомплексу в динаміці його розвитку. Саме тому асоціація здатна своєчасно винести на

розгляд держави актуальні проблеми ринку, оскільки обізнана з потребами всіх суб'єктів бурякоцукрового підкомплексу, зокрема, виробників цукру і цукросировини, трейдерів, об'єднань підприємств підкомплексу, науково-дослідних установ.

Рис. Організаційна схема державного регулювання функціонування бурякоцукрового підкомплексу України

Проаналізувавши дії суб'єктів ринку цукру, є всі підстави зробити висновок, що в умовах перенасиченого ринку цукру цукрові заводи, сільськогосподарські виробники реалізують цукор непропорційно, а в деяких випадках понад встановлену квоту його поставки на внутрішній ринок, у тому числі за цінами, значно нижчими затвердженої мінімальної ціни, що істотно ускладнило ситуацію на даному ринку.

Діяльність підприємств цукрової промисловості регламентується законодавчими та нормативними актами України. Законодавче забезпечення системи цукрової промисловості є недосконалим і потребує оновлення відповідно до вимог ринку.

Аналіз динаміки техніко-економічних показників дозволяє визначити зміни, що характеризують бурякоцукрове виробництво за 2012–2013 рр. (табл. 1).

Таблиця 1

Техніко-технологічні показники при переробці цукрових буряків, 2012–2013 рр.

Показники	Від початку виробництва		
	2012	2013	Відхилення, +/-
Прийнято буряків, млн. тонн	17,55	9,22	-8,33
Перероблено буряків, млн. тонн	17,17	9,06	-8,11
Вироблено цукру, тис. тонн	2226,4	1212,1	-1014,3
Середньодобова переробка буряків на 1 завод, тонн	3424	3906	+482
Цукристість буряків при прийманні, %	16,10	16,26	+0,16
Цукристість стружки, %	15,65	15,96	+0,31
Вихід цукру, %	12,95	13,35	+0,40
Загальна різниця між цукристістю буряків та виходом, %	3,15	2,91	-0,24
Втрати цукру у виробництві, %	0,91	0,85	-0,06
Вміст цукру в мелясі, %	1,79	1,76	-0,03
Ступінь вилучення цукру з буряків (з урахуванням втрат сировини 3%)	78,71	80,71	+2,0
Простої, всього завододіб, в т.ч.:	102,1	54,30	-47,8
-цехові	41,16	23,09	-18,07
-позацехові	60,94	31,21	-29,74
Працювало, заводів	63	38	-25

Джерело: [4].

Вихід цукру в цілому по Україні від початку виробництва в 2013 р. склав 13,35% проти 12,95% минулого року. Показник цукристості буряків при прийманні у 2013 р. порівняно з 2012 р. зріс в абсолютному вимірі на 0,16 п.п. Обсяги виробництва цукру в 2013 р. склали 1212,1 тис. т, що на 1014,3 тис. т менше ніж в 2012 р. Ступінь вилучення цукру з цукрових буряків в цілому по Україні в 2013 р. склала 80,71% (в 2012 р. – 78,71%). В той же час цукрові заводи Кіровоградської, Волинської, Чернігівської областей мають цей показник нижчий, ніж середній по Україні, а саме: 73,56%; 77,82; 78,55; 78,98%. Слід зазначити, що з 2001 року обсяги виробництва цукру чутливо реагують на зміни кон'юнктури ринку з врахуванням внутрішніх потреб. Зменшення кількості працюючих цукрових заводів обумовлене вимогами ринкових відносин. В соціальному аспекті ці явища спричиняють негативний вплив на суспільство внаслідок скорочення робочих місць, зростання соціальної напруги в регіонах та зменшення виробничого потенціалу стратегічно важливого для держави продукту.

За даними НАЦУ "Укрцукор", у 2014 р. площа під посів цукрових буряків урожаю 2014 прогнозується в межах 321,54 тис. га, що при прогнозній урожайності на рівні минулого і поточного року (в межах 400 ц/га) дозволяє зібрати в межах 14,55 млн т цукрових буряків, з яких (при середній за останні три роки цукристості 16% та з врахуванням ступеня вилучення цукру – 81%) прогнозується виробити 1819,5 тис. т цукру (табл. 2).

Очікувані площі посіву цукрових буряків цукровими заводами та компаніями, 2014 р.

Назва компанії	Площа посіву цукрових буряків (га)		Відхилення 2014 р. від 2013 р.	Прогноз (тис. тонн)	
	Фактично в 2013 році	Прогноз 2014 року		Обсяги заготівлі цукрових буряків	Виробництво цукру
1. ТОВ «Фірма «Астарта-Київ»	53515	65911	12396	3396	441,5
2. ТОВ «УкрЛендФармінг»		28732	28732	1400,6	182,1
3. ЗАТ «Укрпромінвест»	25909	27599	1690	1517,9	197,3
4. ТОВ «Група компаній «Мрія»	31899	42796	10897	1788,4	232,5
5. ТзОВ «Радехівський цукор»	24274	46115	21841	1850	240,5
6. ПП. «Кряж»	11778	17734	5956	715,1	93,0
7. ТОВ «Кернер-трейд»	10222		-10222		
8. ТОВ «Панда»	8200	11774	3574	531	69,0
9. ТОВ «Агрофірма «Світанок»	12354	12200	-154	603,6	78,5
10. ТОВ «Галс-ЛТД»	8000	9433	1433	346,2	45,0
Разом	186151	262295	76144	12148,8	1579,3
Цукрові заводи	30250	50248	19998	2401,6	312,2
Всього	216401	312542	96141	14550,4	1891,5

Джерело: за даними НАЦУ «Укрцукор».

Оптимальною площею посіву (з точки зору збалансування попиту і пропозиції цукру) є 400 тис. га, що дозволить забезпечити в повному обсязі річну потребу внутрішнього ринку. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2013 р./ № 912 «Про державне регулювання виробництва цукру та цукрових буряків у період з 1 вересня 2014 р. до 1 вересня 2015 р.» квоту на виробництво та поставку цукру у період з 1 вересня 2014 р. до 1 вересня 2015 р. розподілено між 58 суб'єктами господарювання в обсязі 1811 тис. тонн.

Слід зазначити, що внаслідок перевиробництва та відсутності зовнішніх ринків збуту цукор упродовж 2012–2013 рр. реалізувався на внутрішньому ринку за ціною нижче витрат на його виробництво, збитки оцінюються близько 3 млрд. гривень.

Починаючи з другої половини листопада 2013 р. у зв'язку із початком зупинки цукрових заводів через закінчення виробничого сезону) ціна на цукор у його виробників почала поступово зростати і на даний час середні оптово-відпускні ціни коливаються в межах 6600–6800 грн./ т з урахуванням ПДВ, що на 16% більше ніж на початок сезону цукроваріння.

На сьогодні ситуація на внутрішньому ринку цукру характеризується низьким попитом як з боку населення, так із боку підприємств харчової промисловості та посередницьких структур. Середні витрати на виробництво 1 т цукру з цукрових буряків урожаю 2013 р. знаходились в межах 6500–7200 грн з урахуванням ПДВ.

Одним з основних факторів, що впливають на ціну цукру, є висока енергоємність виробництва продукту, підвищення цін на енергоносії та інші матеріально-технічні ресурси. Доля палива та енергії в собівартості переробки 1 тонни цукрових буряків складає 45–50% (складова частина палива в собівартості цукру складає близько 27%).

Із року в рік на цукрових заводах фірми "Астарта", ТОВ "Група Агропродінвест", ТОВ "Панда", групи компаній "Укрлендфармінг", ПАТ "Первухінський цукровий завод" та ТзОВ "Радехівський цукор", а з 2012 р. до них долучились і цукрозаводи фірми "Світанок", виконуються великі обсяги робіт з реконструкції та модернізації виробництва. Як результат – ці цукрові заводи мають найнижчі витрати паливно-енергетичних ресурсів та високу якість випущеної продукції.

Частка палива та енергії в собівартості переробки 1 т цукрових буряків сягнула 36–38%, а складова його частина в собівартості цукру складає 27%, на окремих підприємствах ця цифра ще вище. За сезон виробництва загальні витрати умовного палива до маси буряків в цілому по Україні становили 4,73%, а витрати умовного палива на сокодобування – 4,5%. Для порівняння, на цукрових заводах Європи питомі витрати умовного палива до маси буряків складають 2,5–3,0%.

В галузі сформувалась група з 10–15 цукрових заводів, які стабільно мають витрати умовного палива до маси буряків в межах 4,0% і витрати природного газу на 1 т перероблених буряків 27–32 м³, і з року в рік їх показники покращуються (табл. 3).

Таблиця 3

Витрати умовного палива підприємств цукрової галузі, рівень яких наближається до цукрових заводів Європи

Назва цукрового заводу	Загальні витрати умовного палива, %	Витрати палива на сокодобування, %	Витрати природного газу на 1 т переробленого буряка, м ³ на 1 тонну
ТОВ "Волочиськ-Агро" ВП Наркевицький ц/з	3,19	3,13	27,4
ТзОВ "Чортківський ц/з"	3,58	3,46	27,5
ТОВ «ІПК «Полтавзернопродукт» ВП Глобинський ц/з	3,67	3,38	28,2
ТОВ «Агрофірма» ім. Довженка» ВП Яреськівський ц/з	3,74	3,67	29,08
ТзОВ "Радехів-цукор"	3,80	3,74	29,6
ТОВ "Агрокомплекс "Зелена долина" (Томашпільський)	3,83	3,49	29,1
ТОВ "Хмільницьке" ВП Жданівський ц/з	3,84	3,76	31,7
ЗАТ «ПК Поділля» Крижопільський ц/з	3,87	3,59	31,2
ПАТ «Червонський цукровик»	3,92	3,80	30,4
ТОВ Агрофірма "Добробут" Кобеляцький ц/з	3,94	3,85	30,8
Всього по Україні	4,73	4,50	37,8

Джерело: [10].

Ці показники досягнуто завдяки комплексному підходу до питань енергозбереження, багаторічній цілеспрямованій праці фахівців цукрових компаній, цукрових заводів в співпраці з проектно-конструкторськими організаціями, машинобудівними заводами, монтажньо-налагоджувальними фірмами, що працюють в цукровому бізнесі.

На жаль, є група цукрових заводів, що мають занадто високі витрати умовного палива до маси буряків і практично не займаються впровадженням енергозберігаючих заходів.

Загальні витрати умовного палива цих цукрових заводів складають понад 6,0% до маси перероблених буряків, а витрати газу – понад 50 м³/ тонну перероблених буряків.

Подорожчання природного газу та завдання щодо зменшення обсягів його споживання зумовлює вирішення таких актуальних питань, як використання резервних та альтернативних видів палива. Резервний вид палива необхідний в разі аварійного відключення подачі природного газу та забезпечення енергетичної безпеки підприємства.

Висновки. Проведені дослідження доводять, що на даний час найбільш актуальним напрямом технічної політики цукрового заводу є питання зменшення витрат палива, в першу чергу – природного газу. Аналіз показав, що на цукрове виробництво як найбільш енергоємне серед підприємств харчової промисловості припадає до 60 % витрат усіх видів паливно-енергетичних ресурсів.

Обговорюючи проблему необхідності активізації інвестиційного сектора економіки, слід зазначити, що в останні роки урядом прийнято ряд постанов та рішень, державних програм, спрямованих на підвищення інноваційної результативності підприємств, однак більшість з них не вдалося реалізувати в повному обсязі в реальній економіці. В цих умовах виникають економічні суперечності між інтересами держави та підприємствами, орієнтованими на інноваційний шлях розвитку, розв'язання яких потребує ґрунтовних досліджень.

Слід зазначити, що оптово-відпускна ціна у виробників має бути не нижче витрат на його виробництво, щоб не допустити повної руйнації галузі. Мінімальна собівартість досягається при максимальному рівні концентрації бурякоцукрового виробництва і високих показниках бурякового виробництва (насиченості посівів буряків та їх погектарних заготівель).

Минулий досвід організації та управління діяльністю підприємств галузі дає підстави стверджувати, що масштаби і характер проблем функціонування цукрових підприємств у бурякоцукровому підкомплексі і цукровій промисловості в цілому, потребує всебічного наукового аналізу для виявлення ключових факторів, які визначають основні тенденції розвитку підприємств, та розробку першочергових та перспективних заходів щодо підвищення соціально-економічної ефективності діяльності як окремого підприємства так і всієї галузі.

Основними передумовами подальшого розвитку концентрації виробництва в цукровій промисловості й підвищення її ефективності є технічний прогрес у буряківництві, цукровому виробництві, галузевому машинобудуванні, будівельній індустрії й автомобільному транспорті, підвищення рівня спеціалізації в сировинних зонах цукрових заводів. Як свідчать результати дослідження, у 2013 році повною мірою не були задіяні механізми державного регулювання ринку цукру, оптовою торгівлею цукром займаються цукрові заводи, сільськогосподарські виробники, фізичні особи, постачальники матеріально-технічних ресурсів та інші суб'єкти підприємницької діяльності.

Список літератури

1. Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру: Закон України № 758-XIV від 17.06.1999 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/758-14>
2. Про ліцензування певних видів господарської діяльності: Закон України № 1775-III від 01.06.2000 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1775-14>
3. Борщевський П., Сичевський М., Троян В. Харчова промисловість України: сучасні тенденції та перспективи розвитку / Борщевський П., Сичевський М., Троян В. // Економіка України. – 2003. – №8. – С. 45-49.

4. Вісник цукровиків України / Інформаційний бюлетень №1 (92) січень 2014 р.: Національна асоціація цукровиків України «Укрцукор». – с. 45
5. Офіційний сайт АПК-інформ – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.apk-inform.com>.
6. Офіційний сайт Державного комітету статистики України – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/)
7. Офіційний сайт Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sugarebeet.gov.ua/>
8. Лукинов И. И. Эволюция экономических систем / И. И. Лукинов. – М. : ЗАО "Изд. "Экономика", 2002. – 567 с.
9. Саблук П.Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє : у 3-х т. Т. 2: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення / П.Т. Саблук. – К. : ІАЕ, 2001. – 484 с.
10. Ярчук М.М. Підсумки виробничого сезону 2012 року та прогноз розвитку галузі / М.М. Ярчук // Журнал «Цукор України». – 2013. – №3(87). – С. 8-16.